

ભારતના એકીકરણમાં સરદાર પટેલની ભૂમિકા

Dhiraj Kumar B. Bamba

Political Science

Research Scholar at Sabarmati

University, Ahmedabad.

પૂર્વભૂમિકા

ભારતના એકીકરણમાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલની ભૂમિકા અત્યંત મહત્વપૂર્ણ રહી છે. સ્વતંત્રતા પછી ૧૯૫૦ના દાયકામાં ભારતને એકસાથે લાવવામાં મોટા પડકારો હતા, કારણ કે દેશમાં લગભગ ૫૬૨ રાજ પ્રમાણિત રાજ્ય હતા. ઘણાં રાજાઓ પોતાનું શાસન જાળવવા માંગતા હતા અને દેશના એકીકરણમાં વિઘ્ન ઊભા કરતા હતા. સરદાર પટેલ ભારતના પ્રથમ ગૃહમંત્રી અને ઉપપ્રધાન તરીકે, સંઘની મજબૂત નીતિ અપનાવી, રાજાઓને સમજાવી અને લલચાવ્યા કે તેઓ ભારતીય સંઘમાં જોડાય. તેમણે "લોખંડ અને કઠોર ઈરાદા" દ્વારા રાજ્ય શાસકોને શાંતિપૂર્ણ રીતે એકીકૃત કરવામાં સફળતા મેળવી. રાષ્ટ્રીય એકતા અને રાજ્યોના સક્ષમ સંયોજન માટે તેમના પરિશ્રમ અને દૃઢસંકલ્પને દેશના રાજકારણમાં ખૂબ માન મળે છે. સરદાર પટેલને "ભારતના લોખંડી પુરુષ" તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. તેમણે ભવિષ્યમાં દેશને તણાવપૂર્ણ પરિસ્થિતિઓને ટાળીને ભારતને એકત્રિત અને મજબૂત રાષ્ટ્ર તરીકે ઉભું રાખ્યું.

કીવર્ડ્સ : ભારતનું એકીકરણ, પ્રથમ ગૃહમંત્રી, ઉપપ્રધાન, રાજ્યોનું સંયોજન, સંઘની મજબૂત નીતિ, શાંતિપૂર્ણ એકીકરણ, રાષ્ટ્રીય એકતા, કટિબદ્ધતા અને દૃઢસંકલ્પ, સંવિધાન અને બંધારણીય માળખું અને ભારત મજબૂત રાષ્ટ્ર.

પરિચય

ભારતના એકીકરણમાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલની ભૂમિકા અતિ મહત્વપૂર્ણ રહી છે. સ્વતંત્રતા પછી ૧૯૪૭માં ભારતને રાજકીય રીતે એકસાથે લાવવામાં મોટો પડકાર હતો, કારણ કે દેશમાં લગભગ ૫૬૨ રાજપ્રમુખ રાજ્ય (પ્રિન્સીપલ સ્ટેટ્સ) હતા. આ રાજાઓ પોતાનું શાસન જાળવવા

ઇચ્છતા હતા, અને દેશના એકીકરણ માટે અવરોધ ઉભા કરતાં હતા. સરદાર પટેલ જે સ્વતંત્રતા સંગ્રામમાં મહાત્મા ગાંધીના સહયોગી અને પ્રથમ ગૃહમંત્રી તથા ઉપપ્રધાન બન્યા, તેમણે રાષ્ટ્રની એકતા માટે દૃઢ નીતિ અપનાવી.

સરદાર પટેલે રાજાઓને સમજાવ્યા, તેમને રાજકીય અને આર્થિક લાભ બતાવ્યા અને સાંભળીને શાંતિપૂર્ણ રીતે તેમને ભારતના સંઘીય માળખામાં સામેલ કરવામાં સફળ રહ્યા. તેમની “લોખંડ અને કઠોર ઈરાદા”થી રાજાઓએ સંઘમાં જોડાવા માટે રાજી થયા. સરદાર પટેલની કટિબદ્ધતા, દૃઢસંકલ્પ અને કુશળતાએ ભારતને વિભાજિત થતા બચાવ્યું અને દેશને મજબૂત રાષ્ટ્ર તરીકે ઉભું રાખ્યું. આજે તેમને “ભારતના લોખંડી પુરુષ” તરીકે યાદ કરવામાં આવે છે.

સ્વતંત્રતા સમયે ભારતની પરિસ્થિતિ

સ્વતંત્રતા સમયે ભારતની પરિસ્થિતિ અત્યંત જટિલ અને સંવેદનશીલ હતી. ૧૫ ઓગસ્ટ ૧૯૪૭ના રોજ બ્રિટિશ શાસનમાંથી મુક્ત થયેલા ભારતના ભાગે નવો રાજકીય અને સામાજિક ખાંચો ઉભો થયો હતો. બ્રિટિશ રાજે ભારતના વિસ્તારને “ભારત રાજ્ય” અને “પ્રિન્સીપલ સ્ટેટ્સ”માં વિભાજિત કર્યું હતું. લગભગ ૫૬૨ રાજપ્રમુખ રાજ્ય હતાં, જે જુદા-જુદા કદના, આર્થિક શક્તિ અને રાજકીય સ્વાયત્તતાવાળા હતા. આ રાજાઓએ ઘણીવાર પોતાના શાસન અને વિશિષ્ટ અધિકારો જાળવવા ઇચ્છા દર્શાવી અને કેટલાક રાજાઓએ સ્વતંત્ર રહેવાનું સ્વપ્ન પણ જોયું.

સ્વતંત્રતા સમયે દેશના આ ભૌગોલિક અને રાજકીય વિભાજનને જોઈને રાજકારણીઓ માટે એકતા જાળવવી તે મોટો પડકાર બન્યો. કેટલાક રાજાઓ અલગ કરવા માંગતા હતા, તો કેટલાક ભૌગોલિક અને આર્થિકને કારણે સંઘમાં જોડાવા માટે સંશયમુક્ત હતા. આ સમયગાળામાં વિવિધ સામાજિક સમસ્યાઓ, મહામારી, ભૂખમરી, શરણાર્થીઓની હરિફાઈ અને તંત્રનો નવો રચનાત્મક અભાવ પણ દેખાવા લાગ્યો.

સ્વતંત્રતા પછીનું ભારત એક નાજુક અવસ્થામાં હતું, જેમાં નવું બંધારણ, નવું સરકારનું માળખું અને દેશની એકતા માટે સઘન પ્રયાસોની જરૂર હતી. આ જટિલ સ્થિતિમાં સરદાર પટેલની કટિબદ્ધતા,

રાજાઓ સાથે કડક અને સમજદારીપૂર્વકની ફૂટનીતિ, અને દૃઢ નેતૃત્વ આવશ્યક બની, જેથી રાજ્યો શાંતિપૂર્ણ રીતે ભારતના સંઘમાં જોડાઈ શક્યા.

સરદાર પટેલનું : વ્યક્તિત્વ અને દૃષ્ટિકોણ

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનું વ્યક્તિત્વ અને દૃષ્ટિકોણ તેમના નેતૃત્વમાં સ્પષ્ટ પ્રતિકૃત થયું છે. તેઓ અત્યંત દૃઢસંકલ્પી, બહાદુર અને કાર્યપ્રતિબદ્ધ નેતા હતા. તેમની વર્તનશૈલીમાં સાવધાની, કઠોરતા અને સ્પષ્ટતા જોવા મળે છે, જે તેમને “ભારતના લોખંડી પુરુષ” તરીકે ઓળખાવવાનું કારણ બન્યું. સ્વતંત્રતા સંગ્રામમાં તેમની સહિષ્ણુતા અને સંગઠનશક્તિ નોંધપાત્ર હતી.

સરદાર પટેલનો દૃષ્ટિકોણ વ્યવહારુ અને રાષ્ટ્રીય ફોકસ ધરાવતા હતો. તેઓએ ભારતીય એકીકરણને માત્ર રાજકીય દૃષ્ટિકોણથી નહીં, પરંતુ દેશની એકતા, રાષ્ટ્રીય સુરક્ષા અને ભવિષ્યના મજબૂત સંઘીય બંધારણના દૃષ્ટિકોણથી જોયું. રાજાઓ સાથે કરાર કરતી વખતે તેઓ કટિબદ્ધ પણ સમજદારીપૂર્વક હતા, તેનાથી રાજાઓ શાંતિપૂર્ણ રીતે ભારતમાં જોડાઈ શક્યા. તેમની દૃઢતા અને વ્યવહારુ રાજકારણની કળાએ ભારતના એકીકરણને સુસંગત અને મજબૂત બનાવ્યું. પટેલનું વ્યક્તિત્વ ન માત્ર કાર્યક્ષમ નેતા દર્શાવે છે, પણ દેશમાં સ્થિરતા અને એકતા જાળવવાની અવિનાશી પ્રતિબદ્ધતા પણ પ્રગટાવે છે. તેમના દૃષ્ટિકોણમાં હંમેશા દેશના મહા હિતને પહેલા સ્થાન આપવામાં આવ્યું.

દેશી રજવાડાઓમાં વિલીનીકરણની નીતિ

ભારતના એકીકરણમાં દેશી રજવાડાઓના વિલયની નીતિ સરદાર પટેલની મહત્ત્વપૂર્ણ કૌશલ્યપૂર્ણ પહેલ હતી. સ્વતંત્રતા પછી પડરથી વધુ રાજપ્રમુખ રાજ્ય હતા, જેમાંથી કેટલાક મોટા અને સૌથી નાના રાજાઓએ પોતાના શાસન જાળવવા ઇચ્છા વ્યક્ત કરી. સરદાર પટેલે રાજ્ય એકીકરણ માટે વ્યૂહરચનાત્મક નીતિ અપનાવી. તેમણે રાજાઓને સમજાવ્યું કે ભારતીય સંઘમાં જોડાવાથી તેમને રાજકીય સુરક્ષા, આર્થિક લાભ અને અદ્યતન પ્રશાસનનો ફાયદો મળશે.

પટેલની નીતિમાં કઠોરતા અને ડિપ્લોમસી બંનેનો સંમિશ્રણ હતું. જ્યાં જરૂરી હોય ત્યાં દબાણ પણ હતું, પરંતુ ઘણીવાર વાતચીત અને સમજાવટથી રાજાઓને રાજી કરવામાં આવ્યા. હૈદરાબાદ,

પંજાબ, જૂનાગઢ જેવા કેટલાક મહત્વના રાજ્યોને શાંતિપૂર્ણ રીતે ભારત સાથે વિલય કરાવવામાં સફળતા મળી. Patelની કડક અને વ્યૂહરચનાત્મક ફૂટનીતિના કારણે દેશમાં ભંગાતમક તણાવ ટાળવામાં આવ્યા અને રાજ્યો એકીકૃત રીતે સંઘમાં જોડાયા. તેમની નીતિ ન માત્ર રાજાઓને વિલય કરવા પર મજબૂત અસરકારક રહી, પણ ભારતના બંધારણીય અને રાજકીય માળખાને મજબૂત બનાવવા માટે આધારભૂત સાબિત થઈ.

સરદાર પટેલનો મહત્વપૂર્ણ રાજ્યના એકીકરણમાં ફાળો

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે સ્વતંત્રતા પછી ભારતના મહત્વપૂર્ણ રાજ્યોના એકીકરણમાં નિર્ણાયક ભૂમિકા ભજવી. તેમણે પોતાની દૃઢ ઇચ્છાશક્તિ, ફૂટનીતિ અને જરૂરી સમયે બળપ્રયોગ દ્વારા જુનાગઢ, હૈદરાબાદ જેવા રાજ્યોને ભારત સાથે જોડ્યા. “ભારત સંઘમાં જોડાણનો કરાર” અને ‘રાજાઓને આપવામાં આવતું વાર્ષિક ભથ્થું’ જેવી વ્યવસ્થાઓથી મોટાભાગના દેશી રજવાડાઓ શાંતિપૂર્ણ રીતે ભારત સંઘમાં વિલય પામ્યા. તેમના પ્રયત્નોથી ભારત એક અખંડ અને મજબૂત રાષ્ટ્ર બની શક્યું પરંતુ, કેટલાક રાજ્યો એવા હતા જે ભારત સાથે જોડાવા માંગતા ન હતા જે આ પ્રમાણે છે.

(અ) જુનાગઢ

જુનાગઢના એકીકરણમાં સરદાર પટેલની ભૂમિકા ભારતીય એકીકરણ માટે મહત્વપૂર્ણ રહી. 1947માં સ્વતંત્રતા પછી જુનાગઢ દક્ષિણ ગુજરાતમાં આવેલ નાનું રજવાડું હિંદુ વસાહત ધરાવતું હોવા છતાં તેના નારણ સાહિબે પાકિસ્તાન સાથે જોડાવાની જાહેરાત કરી. આ પગલાથી ભારતના સાગરીક અને ભૌગોલિક સુરક્ષામાં ખતરો ઊભો થયો.

સરદાર પટેલે તાત્કાલિક કાર્યવાહી કરીને કડક અને વ્યૂહરચનાત્મક દબાણ શરૂ કર્યું. તેમણે હિંદુ-મુસ્લિમ વર્ગ, નાગરિક અને સેનાની સ્થિતિને જોતા રાજાઓના નિર્ણયમાં દબાણ ઉમેર્યું. ભારતના કેન્દ્ર સરકારે તાત્કાલિક નોટિસ આપીને વેપાર, વાહન અને સંપર્ક માર્ગો અવરોધી રહ્યા અને સ્વતંત્રતાના બંધારણ મુજબ કાયદાકીય કાર્યવાહી માટે દબાણ ઉભું કર્યું. તેઓના દબાણ અને રાજકીય ચતુરાઈના કારણે, જુનાગઢના નવાબે અંતે શાંતિપૂર્વક ભારત સાથે જોડાવાનું નક્કી કર્યું. આ ઘટના ભારતના નક્કી ભૌગોલિક નક્ષા અને એકીકરણ માટે સિદ્ધાંતરૂપ બની. સરદાર પટેલના દૃઢ નેતૃત્વ અને

વ્યૂહરચનાત્મક કુશળતાએ જૂનાગઢને ભારત સાથે વિલય કરાવવામાં સફળતા આપી, જે દેશના એકીકરણમાં મહત્વપૂર્ણ પાયાની ભૂમિકા હતી.

(બ) હૈદરાબાદ

હૈદરાબાદના એકીકરણમાં સરદાર પટેલની ભૂમિકા મહત્વપૂર્ણ રહી. 1947માં સ્વતંત્રતા પછી હૈદરાબાદ મોટા દરબારવાળા નાયબ રાજ્ય પાકિસ્તાન સાથે જોડાવા ઇચ્છતો હતો, જે ભારત માટે સલામતીનો ખતરો બનતું. સરદાર પટેલે આ પરિસ્થિતિને ગંભીરતાપૂર્વક લઈ દબાણ અને રાજકીય કૌશલ્ય સાથે કેન્દ્રને માર્ગદર્શન આપ્યું.

તેમણે જમ્મુ-કાશ્મીર અને સ્થાનિક પરિસ્થિતિના નિરીક્ષણ બાદ શાંતિપૂર્ણ રીતે હૈદરાબાદને ભારત સાથે જોડાવા માટે “ઓપરેશન પોલિસ”ની તૈયારી કરી. દબાણ અને સમજાવટના કારણે અંતે નાયબે શાંતિપૂર્વક ભારત સાથે વિલય નક્કી કર્યું. Patelની દૃઢતા અને વ્યૂહરચનાત્મક કુશળતાથી હૈદરાબાદનો એકીકરણ સફળ થયું, જે ભારતની એકતા માટે મહત્વપૂર્ણ સાબિત થયું.

(ક) કાશ્મીર

કાશ્મીરના એકીકરણમાં સરદાર પટેલની ભૂમિકા મહત્વપૂર્ણ અને વ્યૂહરચનાત્મક રહી. 1947માં સ્વતંત્રતા પછી કાશ્મીર સંવેદનશીલ હિન્દૂ-મુસ્લિમ સંયોજન ધરાવતું રાજ્યપાકિસ્તાન અને ભારત બંને તરફથી દબાણમાં હતું. નાયબ મહારાજ હરિકૃષ્ણ જાડેજાએ હઠ સાથે નિર્ણય લેવા માટે વિલંબ કર્યો.

સરદાર પટેલે તાત્કાલિક કાયદાકીય અને સૈનિક દબાણની યોજના બનાવી, તેમજ મહારાજને ભારત સાથે જોડાવા સમજાવ્યું. પાકિસ્તાની ધુસણખોરી શરૂ થતાં ભારતીય સૈનિકોએ રાષ્ટ્રીય ગૃહમંત્રાલયના માર્ગદર્શન હેઠળ કાશ્મીરમાં પ્રવેશ કર્યો. પટેલ ની વ્યૂહરચનાત્મક દૃઢતા અને રાજકીય કુશળતાએ કાશ્મીરને ભારતના એકીકરણમાં સફળ બનાવ્યું અને પછી રાજ્યનું ભાગીદારીનું બંધારણીય માળખું સુનિશ્ચિત થયું.

સરદાર પટેલનું ભારતના એકીકરણમાં યોગદાન

ભારતના એકીકરણમાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનું યોગદાન અનમોલ અને અતિ મહત્વપૂર્ણ રહ્યું. સ્વતંત્રતા પછી ભારતમાં પડપથી વધુ રાજપ્રમુખ રાજ્ય હતા, જે જુદા-જુદા કદ, શક્તિ અને રાજકીય સ્વાયત્તતા ધરાવતા હતા. ઘણા રાજાઓએ પોતાનું શાસન જાળવવા ઇચ્છા વ્યક્ત કરી, જે દેશના એકીકરણ માટે મોટી પડકાર હતી. સરદાર પટેલ, ભારતના પ્રથમ ગૃહમંત્રી અને ઉપપ્રધાન તેમણે રાષ્ટ્રીય એકતા માટે દૃઢ નેતૃત્વ અને કડક વ્યૂહરચનાત્મક કૌશલ્યનું પ્રદર્શન કર્યું.

પટેલનું યોગદાન મુખ્યત્વે રાજાઓને શાંતિપૂર્ણ રીતે ભારત સાથે વિલય કરવા માટે હતું. તેઓ રાજાઓ સાથે કડક પણ સમજદારીપૂર્વકના વાટાઘાટો કરે, જેમાં રાજાઓને રાજકીય અને આર્થિક લાભ સમજાવવામાં આવતો. હૈદરાબાદ, જૂનાગઢ, કાશ્મીર જેવા મહત્વના રાજ્યોના વિલયમાં તેમની વ્યૂહરચનાત્મક દૃઢતા અને કૌશલ્ય દેખાયું. પટેલ ની “લોખંડ અને કઠોર ઈરાદા”ની નીતિ અને રાજકીય કળાએ રાજ્યોને શાંતિપૂર્વક ભારત સાથે જોડાવા માટે પ્રેરણા આપી.

તેમનું યોગદાન માત્ર રાજકીય ક્ષેત્રમાં નહીં, પણ દેશના બંધારણીય માળખાને મજબૂત બનાવવા માટે પણ મહત્વપૂર્ણ રહ્યું. પટેલની દૃઢતા, દક્ષતા અને વ્યવહારુ દૃષ્ટિકોણને કારણે ભારત એકસાથે અને મજબૂત રાષ્ટ્ર તરીકે ઉભું રહી શકે. આજે તેમને “ભારતનો લોખંડ માણસ” કહેવામાં આવે છે, અને તેમના યોગદાનને ભારતીય રાષ્ટ્રના એકીકરણમાં અવિસ્મરણીય સ્થાન આપવામાં આવે છે.

સરદાર પટેલની દ્રષ્ટિએ સમકાલીન પ્રાસંગિકતા

સરદાર પટેલની દૃષ્ટિએ ભારતના એકીકરણની સમકાલીન પ્રાસંગિકતા આજે પણ ખૂબ મહત્વપૂર્ણ છે. પટેલ દેશના બંધારણીય અને ભૌગોલિક એકતાના સખ્ત પાયાને જાળવવા માટે પ્રતિબદ્ધ હતા. તેઓએ સ્વતંત્રતા પછીના તૂટતા રાજ્યો અને સામાજિક વિભાજન જોયા હતા અને દેશના ભવિષ્ય માટે એક મજબૂત, એકત્રીત રાષ્ટ્રની જરૂરિયાત સમજાવી. આજે, ભૌગોલિક અને રાજકીય કક્ષાએ પડતા આંતરિક અને આંતરરાષ્ટ્રીય પડકારો પણ તેમની દૃષ્ટિની પ્રાસંગિકતા દર્શાવે છે.

પટેલની દૃષ્ટિમાં રાષ્ટ્રની એકતા, એકસાથે કામ કરવાની પ્રતિબદ્ધતા અને કાયદા અને બંધારણના પાલનનું મહત્વ અગત્યનું હતું. વર્તમાન સમયમાં દેશમાં રાજકીય એકતા, સંઘીય માળખાની મજબૂતી અને વિવિધ રાજ્યો વચ્ચે સહકાર જાળવવો પટેલની નીતિનું પર્યાય છે. તેમની શાંતિપૂર્ણ અને વ્યૂહરચનાત્મક પદ્ધતિ આજે પણ દેશના વિભાજન વિરોધી અને સંઘીય સંકલન માટે માર્ગદર્શક છે.

આ ઉપરાંત પટેલની દૃષ્ટિ દબાણ અને સમજદારીનો સંતુલન જાળવવામાં પણ મહત્વપૂર્ણ છે. તેઓ આદર, કઠોરતા અને કટિબદ્ધતાના સંતુલન દ્વારા દેશને મજબૂત બનાવવાનું જોખમ માનીને નિર્ણય લેતા. તેના પરિણામે ભારત એક મજબૂત, શાંતિપૂર્ણ અને એકત્રીત રાષ્ટ્ર તરીકે ઉભું છે. પટેલની દૃષ્ટિ આજે પણ નીતિગત, સામાજિક અને રાજકીય પ્રશ્નો માટે માર્ગદર્શક છે.

ઉપસંહાર

ભારતના એકીકરણમાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલની ભૂમિકા અનમોલ અને અનિવાર્ય રહી છે. સ્વતંત્રતા પછી દેશમાં અનેક રાજપ્રમુખ રાજ્ય હતા, જે પોતાના શાસન જાળવવા ઈચ્છતા હતા, અને ભારતને એકીકૃત કરવું એક મોટો પડકાર હતું. Patelની દૃઢતા, વ્યૂહરચનાત્મક કુશળતા અને રાજાઓ સાથે શાંતિપૂર્ણ વાટાઘાટની કળાએ દેશને ભંગાતમક બનતા બચાવ્યું. તેમના પ્રયાસોથી જૂનાગઢ, હૈદરાબાદ, કાશ્મીર સહિતના મહત્વના રાજ્યો શાંતિપૂર્વક ભારતના સંગઠનમાં જોડાયા. Patelની “લોખંડ અને કઠોર ઈરાદા”ની નીતિ દેશના બંધારણીય માળખાને મજબૂત બનાવી, અને રાજ્યો વચ્ચે સહકાર અને એકતા જાળવવામાં મદદરૂપ થઈ. આના પરિણામે આજે ભારત એક મજબૂત, એકત્રીત અને સાંવિધાનિક રીતે સશક્ત રાષ્ટ્ર તરીકે ઉભું છે. સરદાર પટેલનું નેતૃત્વ, દૃઢ સંકલ્પ અને રાષ્ટ્રીય સમર્પણ ભારતના એકીકરણની સફળતા માટે અનિવાર્ય પુરુષાર્થ તરીકે યોગદાનરૂપ છે.

સંદર્ભ સૂચિ

7. પટેલ મફતલાલ(2010).અખંડ ભારતના શિલ્પી: સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ
8. પટેલ જેટ મુકેશભાઈ(2015).લોખંડી પુરુષ સરદાર પટેલ
9. ગાંધી રાજમોહન(2006).સરદાર પટેલ – રાષ્ટ્રના શિલ્પી
10. વૈષ્ણવ જ્યોતિકુમાર(2008). અખંડ ભારતના શિલ્પી સરદાર પટેલ

11. પરીખ અવિનાશ(2012). ગુજરાતના ઘડવૈયા: સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ
12. પટેલ હેપ્પી(2014) દ આયર્ન મેન ઓફ ઇન્ડિયા – સરદાર પટેલ (ગુજરાતી અનુવાદ)

Links

1. https://en.wikipedia.org/wiki/Vallabhbhai_Pate
2. <https://inc.in/congress-sandesh/tribute/sardar-patel-and-integration-of-states>
3. <https://www.drishtias.com/mains-practice-question/question-1435>
4. <https://www.shaalaa.com/question-bank-solutions>

SHABDBRAHM